

Єрмоленко В.В.

РЕФЛЕКСІЯ (НЕ)СВОБОДИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Андрій Портнов.

Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття.

Київ: «Критика», 2011, 240 с.

Минулого року історик та історіограф Андрій Портнов опублікував «Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття», цікаві як приклад рефлексії щодо впливу держави та (у меншій мірі) академічного середовища на формування інтелектуальних біографій низки радянських істориків та окремих постатей діаспорної історіографії. Важливою особливістю видання є те, що уникаючи у більшості випадків прямих оцінок щодо ідеологічної орієнтації своїх героїв, А. Портнов разом з тим явно демонструє власну чітку ідеологічну спрямованість (іноді на межі суб'єктивності). І в етичних оцінках ідей та їх adeptів, й у ставленні до власне історичного фактажу своєї історіографічної розвідки та стилістиці викладу («совецька окупація Львова 1939-41 рр.» тощо) Автор є переконаним «націонал-лібералом» (у теоретико-політологічному дискурсі), «буржуазним націоналістом» (у дискурсі радянському) чи то «демократом-конформістом» (у «бандерівському» або інших авторитарних дискурсах). Враховуючи «дніпропетровське коріння» А. Портнова, ця «західняцька» наративна стилістика (включно з вживання «діаспорного» «я» замість «совецького» «а» тощо) сама по собі є певним викликом усталеним стереотипам вітчизняної гуманітаристики безвідносно до можливих компліментарних підстав цієї трансформації. (Зауважимо, у своїх більш ранніх роботах Автор дотримується «наддніпрянських» лексичних норм, а «Історії...» видано за підтримки Українського наукового інституту Гарвардського університету).

Змістовно «Історії...» є не стільки комплексними студіями з певної проблематики, скільки збіркою історіографічних нарисів, об'єднаних пошуком відповідей на питання щодо суспільної (націєтворчої тощо) ролі історика та його науки, щодо впливу «суб'єктивного» (особистісні риси науковця) та «об'єктивного» (державне регулювання та внутрішній клімат академічного середовища) факторів на долі істориків та їх ідей. Відповідно, добір Автором героїв своїх розвідок та змістовні акценти підпорядковано передусім ідеї використання цих історіографічних сюжетів для ілюстрації драматургії трикутника «історик-науковець – держава – академічне середовище».

Цей підхід визначає і структуру «Історій...». Окремі розділи та нариси об'єднані внутрішньо ідейним змістом, але в цілому видання створює враження не стільки синтетичного твору, скільки збірки нарисів. Свою технічну роль тут зіграло, як видається, і те, що частина нарисів-розділів у попередніх редакціях вже публікувалася у періодиці, збірниках або окремими виданнями.

На цю змістовно-стилістичну «розірваність» видання акцентує увагу сам Автор, декларуючи свідомий вибір «різних стратегій письма та стилю», який за трохи позірним сподіванням А. Портнова відбиватиме «не тільки авторову невправність і лакуни у знаннях», але й «розірваність українського історіографічного процесу» (с. 12).

Структурно видання складається зі вступу, післямови («Бійці за історію» та «Бої за істориків») та трьох розділів. Перший розділ є «дніпропетровським», він складається з трьох нарисів про діяльність «дніпропетровського осередку» істориків 1920-30 рр. та подальшу долю його представників. Другий розділ – нариси про В'ячеслава Заїкіна та Віктора Петрова. Третій розділ об'єднує нариси, присвячені Омеляну Пріцаку, Ярославу Дашкевичу та Ярославу Ісаєвичу як знаковим постатям української історіографії другої половини ХХ ст.

Головними героями «Історій...», за визначенням автора, є Володимир Пархоменко, В'ячеслав Заїкін і Віктор Петров. Саме їх у візії А. Портнова об'єднують спільні риси інтелектуальної та особистої історії: складні пошуки балансу між внутрішньою інтелектуальною свободою та взаємодією з Системою, «інтелектуальна самотність» (відсутність учнів) на тлі підозр у співпраці з Органами.

У вступі А. Портнов поєднує обґрунтування свого вибору конкретних «бійців» за об'єкти своєї рефлексії з частковим викладом власної інтелектуальної біографії. Зокрема, Автор повідомляє, що «осмислити постаті персонажів цієї книжки» (с. 10) допомагало листування з такими непересічними особистостями, як Іван Дзюба, Микола Ковальський, Роман Шпорлюк, Омелян Пріцак. Важливою джерельною складовою досліджень стала «усна історія про істориків», – Автор плідно використав спогади про колег Олександра Домбровського, Івана Шаповала, Вікторії Колосової тощо.

Відмовляючись від претензії на змалювання «колективного портрету» української (пост)радянської історіографії, А. Портнов водночас у нарисі «Бути науковцем у тоталітарній державі: дніпропетровські історики та радянська влада (1918-1939)», робить спробу «створити колективний портрет історичного осередку у довоєнному Дніпропетровську». Змістовно нарис є доволі системною спробою викладу коротких інтелектуальних біографій дніпропетровських істориків, розглянутих у контексті пошуку «моделей» вимушеного пристосування дослідників до політично-репресивних реалій. У цьому ж розділі міститься коротенька джерелознавча розвідка, присвячена пошуку можливої ролі «забутого» дніпропетровського історика Івана Степаніва у хрестоматійно відомому конфлікті академіків Д. Яворницького та М. Грушевського.

Окремий великий нарис присвячено долі та творчості В. Пархоменка, або, точніше, його «історіографічним образам» як віддзеркаленню пошуку компромісу з Системою. На переконання Автора, В. Пархоменку у інтелектуальній творчості вдавалося переважно обмежуватись зовнішньою мімікрією під марксизм та зберегти «внутрішню» інтелектуальну свободу навіть у «післяГУЛАГівський» період своєї інтелектуальної біографії. Поряд з

цим нарис містить детальний аналіз як власне самої спадщини В. Пархоменка, так і її впливу (передусім, досліджень походження Русі та взаємовідносин Русі та Степу) на подальшу українську історіографічну традицію.

Нарис «В'ячеслав Заїкін: еміграційний історик із багатьма обличчями» переслідує мету, з одного боку поновити увагу до історика, який «з плином часу розчинився в історіографічному морі» (с. 141), а з іншого – пошукати власні версії відповіді на авторову ж тезу щодо В. Заїкіна: «Того, хто мусив приховувати власне «я» від сучасників, не конечно розгадають нащадки» (с. 107). Аналіз доробку В. Заїкіна тісно переплетено з пошуками автором нарису «справжньої» ідеологічної ідентичності (ідентичностей) історика, світогляд якого базувався на «китах» україноцентричності та православної ортодоксії.

Нарис «Віктор Петров та його критики» присвячений розгляду історіографічних та літературознавчих «образів» героя, якого А. Портнов розглядає як інтелектуальну постать, яка разом зі своїми текстами опинилася у «центрі пострадянської боротьби за канон української культури» (с. 180). Детальну і пристрасну характеристику як «апологетики», так і необ'єктивної критики В. Петрова автор використовує передусім для ілюстрації власної прихованої тези щодо етичної сумнівності та методологічної неприпустимості домінування у науковому дискурсі ідейної та/або особистісної упередженості. Водночас, Автор не дає прямих власних оцінок особи та спадщини Петрова-Домонтовича. Хоча у вступі й попереджає, що оскільки В. Петров часто ставав «героєм досліджень», його життєпис і міркування про його спадщину викладено крізь призму критики вже сформованих образів, відчувається певний брак власне авторського ставлення до свого героя. Цей дисонанс примушує очікувати, що Автор «Історій...» повернеться невдовзі до «образів» Петрова-Домонтовича з детальним викладом власного трактування «загадки» В. Петрова та ще більш детальним аналізом рефлексії українських інтелектуалів щодо його особистості та/або творчості.

Нарис «Омелян Прицак» – історик модерної України» має виклад почасти лапідарний і водночас м'яко-критичний. Відчувається щире захоплення Автора героєм нарису і одночасна незгода з багатьма твердженнями і концепціями свого героя. Тут варто навести розлогу цитату, що розкриває складну для самого Автора авторефлексію. З одного боку, «Омелян Прицак мав один з найдивовижніших для історика талантів – талант парадоксально мислити та будувати пояснювальні моделі непояснювальних явищ». З іншого, «Прицак-історик був Сиреною... І хоч як небезпечно було підпасти під його вплив, ще прикріше було б оминати ці тексти, не почувши чи не розчувши їх....» (с. 199).

Розкриття власне «історіографічного обличчя» О. Прицака (точніше, того обличчя, яке обернене безпосередньо на історію та завдання української історичної науки) вибудовується через кілька сюжетів. Зокрема, це:

- стислий переказ наукових пріоритетів О. Прицака, серед яких визначені «чистота науки», важливість наукової школи як результату

подвижницької діяльності рідкісного виду інтелектуальних лідерів без гіпертрофованого его тощо;

- розгляд еволюції оцінки О. Прицаком спадщини М. Грушевського. Відповідні «іконоборські» ігри О. Прицака автор воліє трактувати як можливу «інтелектуальну провокацію» у формі «грайливої атаки» та/або спробу утвердження права «стояти на рівні» з М. Грушевським (адже «рівних випадає критикувати якнайприскіплівіше» (с. 194);

- стислий огляд Прицакової візії діаспорної та західної рефлексії «історичної специфіки України» (у контексті конкуренції українського та російського образів давньоруської історії);

- переказ заклику О. Прицака до відмови від самообмеження української національної історіографії вивченням держав «свого» «українського етномовного кола». А. Портнов заперечує тут категоричну інтерпретацію цього заклику «одним з найпомітніших пострадянських істориків» В. Сарбеєм як «відкидання етнізму», але, водночас, сам Автор сумнівається у можливості повною мірою втілити у наукову та освітню практику «максими» О. Прицака щодо вивчення етнічно не українських державних структур на теренах сучасної України на засадах, рівноцінних етнічно українським державам.

Останній нарис «Історії...» містить інтерпретацію інтелектуальної конкуренції та особистісного конфлікту Ярослава Дашкевича та Ярослава Ісаєвича. Зокрема, у контраверсійному контексті розглянуто історичні погляди обох істориків, їх публічне позиціонування щодо нагальної політичної проблематики та ситуації у академічному середовищі. Уникаючи остаточних висновків щодо «правди і кривди», Автор намагається реконструювати об'єктивні та особисті мотиви цього конфлікту. Водночас, цей конфлікт дещо спекулятивно подається як романтизоване переплетіння інтелектуальних біографій двох істориків, яких Автор проголошує двома обличчями енциклопедичності української історичної науки протягом кількох десятиліть.

В цілому, як вже зазначалося, історіографічна рефлексія «Історій...» є відстороненою. Поряд з відчутною емоційною взаємодією з героями нарисів, Автор принципово уникає остаточного присуду щодо адекватності чи хибності як історичних концепцій своїх героїв, так і їх життєвих або наукових вчинків. На наш погляд, саме ця глибинна настанова є авторською «відповіддю» на «виклики» попередньої історіографічної (взагалі інтелектуальної) традиції щирого або змушеного поділу науки на носіїв «своїх» і «чужих» ідей згідно до академічної та/або політичної кон'юнктури.

Водночас, таке моделювання «відстороненості» справляє враження певної штучності і примусового самообмеження Автора з вірогідною внутрішньою настановою декларативної відмови від явної «ідеологізації» власних текстів. Закликаючи читача через розуміння складності репертуару індивідуальних історій істориків «повернути до історії історичної науки категорію вибору», Автору, як видається, не варто таким чином маскувати власний ідейно-світоглядний вибір. В усякому разі, його тексти не дають підстав оцінювати його як відвертого прибічника позитивізму.

Як видається, своєї мети (якщо її розуміти як повернення або повернення уваги до «авторів текстів, що не лише відображали час, але й боролися з ним») Автор досягнув. Поряд з відтворенням широкого інтелектуально-політичного контексту знакових (вже визнаних або «номінованих» на знаковість) постатей української історіографії, здобутком «Історій...» є «осучаснення» проблематики творчої свободи історика та його (не)залежності від державного та академічного впливу. Саме ці питання, можливо навіть іноді на шкоду власне історії науки, А. Портнов і «витягує» з нещодавнього історіографічного минулого.

Надійшла до редколегії 18.04.2012 р.